

Український центр вивчення історії Голокосту

**ГЕНОЦИД РОМІВ УКРАЇНИ
В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ВИВЧЕННЯ, ВИКЛАДАННЯ, КОМЕМОРАЦІЯ**

Матеріали
науково-практичної конференції
м. Київ, 4 жовтня 2016 р.

КИЇВ
2016

УДК 94:323.14 (477=214.58) 1941-1945

Г 34

Видання містить матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація», яку було проведено у Києві 4 жовтня 2016 р. спільними зусиллями Українського центру вивчення історії Голокосту, Українського інституту національної пам'яті, Національного музею історії України у Другій світовій війні, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» та німецького фонду «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє» (EVZ). Конференція стала можливою у результаті співпраці урядових органів, державних академічних установ, громадських інституцій та міжнародних організацій у справі гідного вшанування пам'яті ромських жертв Бабиного Яру та багатьох інших ромських громад, які загинули під час війни та окупації. Видання розраховано на всіх, кого цікавить доля етнічних груп на теренах України в роки Другої світової війни, проблеми колективної пам'яті, історії геноциду.

*Видання здійснено за підтримки фонду
«Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє» (EVZ),
Німеччина*

Науковий редактор *Михайло Тяглий*
Літературний редактор *Олена Пазюк*

ISBN 978-917-7021-51-2

© Колектив авторів, 2016
© Український центр вивчення
історії Голокосту, 2016

СТАВЛЕННЯ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ В ОКУПОВАНІЙ
УКРАЇНІ ДО ПЕРЕСЛІДУВАНИХ РОМІВ (1941–1944)*

Під час вивчення долі ромів на окупованій території України, зокрема, історії життя і загибелі понад 20 тисяч ромських жертв, поза увагою дослідників залишається важливий аспект цієї проблеми, а саме ставлення місцевих жителів до переслідувань і знищення ромів. Це питання, на перший погляд, видається другорядним порівняно з вивченням намірів і дій головного виконавця екстермінаційних заходів, тобто нацистських каральних структур. Очевидно, що в контексті окупаційної політики і встановлення політичного управління на захоплених територіях саме німецькі й румунські каральні органи відповідальні за масове знищення мирних жителів та «особливе ставлення» до категорій населення, що їх вважали «расово» ворожими або потенційно небезпечними для «нового порядку». Водночас безперечним є факт, що хоч би які заходи стосовно ромів планувала і здійснювала окупаційна влада, вони далеко не завжди реалізовувалися у вакуумі, за участю в цьому процесі лише двох сторін: «виконавець» – «жертва». Ромські групи, громади чи ареали компактного поселення жили по сусідству або були тісно інтегрованими з місцевим населенням Украї-

* Статтю написано в рамках проекту «Геноцид ромів (циган) в добу окупації України (1941–1944): дослідження, викладання, увічнення пам'яті», що його виконував Український центр вивчення історії Голокосту за підтримки німецького фонду «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє» (EVZ).

ни – українцями, поляками, росіянами, представниками інших етнічних груп. Через брак у окупантів ресурсів і особового складу актуалізувалася проблема залучення місцевого населення до адміністрування, втілення в життя наказів німецької і румунської влади, у тому числі виконання розпоряджень стосовно різних груп соціуму. Позиція місцевого населення – як на індивідуальному рівні (окремих людей, учорашніх сусідів), так і на організаційному, тобто залучених на перших, других і допоміжних ролях до апарату місцевої адміністрації і військово-політичного управління – могла суттєво впливати на перебіг подій і, зокрема, вирішення владою «циганського питання». Без вивчення цієї позиції, без урахування того, яким було ставлення до переслідуваних ромів у їхніх етнічних сусідів, як воно варіювалося залежно від регіональної специфіки, масового сприйняття ромів очима навколишнього населення напередодні війни, історії передвоєнних взаємин, а також впливу комплексу ідеологічних, соціальних, професійних, майнових, психологічних факторів на події в період екстремуму, спроби реконструювати долю ромів окупованої України будуть однобічними.

Досліджень вказаного кола проблем поки що не існує. Одна з причин цього – брак продуктивної методологічної моделі. Якщо взяти класичні монографії М. Ціммермана (Michael Zimmermann), Г. Леві (Guenter Lewy) або нещодавню монографію М. Холлера (Martin Holler), зосереджену на подіях, що мали місце на захоплених Вермахтом радянських територіях, то можна помітити, що наратив переслідувань і вбивств ромів ці автори створювали здебільшого за лінією «кати – жертви», у двовимірному просторі, без урахування таких чинників, як «сторонні спостерігачі». Лише Н. Бессонов ставить питання про ставлення сусідів до переслідуваних і намагається не просто навести окремі факти, а на їхній основі зробити узагальнення, виокремити закономірності в реакціях оточення ромів. Автор вважає, що «...слов'янське населення надало ромській національній меншості підтримку, якої євреї не мали»¹.

Ця стаття містить спробу, базуючись на наявних джерелах, (1) розглянути практичні дії щодо ромів, до яких вдавалися різні прошарки місцевого неромського населення, та з'ясувати причини і мотивації, через які це відбувалося; (2) реконструювати повсякден-

¹ Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2 (6). – С. 31.

ний соціально-психологічний публічний простір, у якому відбувався геноцид ромів, та виявити основні джерела та механізми його формування. Цей простір складався з взаємодії багатьох чинників: по-перше, традиційних уявлень про ромів, які побутували в українському середовищі; по-друге, ідеологічних настанов і відповідної пропагандистської практики, яку втілювали в життя місцеві актори під час окупації; по-третє, мас-культурних образів, які через ЗМІ та діяльність культурних установ також впливали на перебіг подій.

Що ж до позиції з «ромського питання» колективних соціальних акторів, які діяли на українських землях у період окупації, то передусім необхідно звернути увагу на дії двох найвпливовіших сил – Організації українських націоналістів (ОУН) і згодом Української повстанської армії (УПА), з одного боку, і радянського партизанського руху – з іншого.

Колективний рівень: незалежні воєнно-політичні актори (ОУН і УПА), радянські партизани та ін. та їхнє ставлення до ромів

Розглянемо спочатку ідеологічну та політико-пропагандистську площину сприйняття «циганського питання» ОУН і УПА. Щодо першої, то можна помітити, що у візіях майбутнього устрою Української держави серед ідеологів та практиків українського націоналізму «циганське питання» не посідало помітного місця, аж доки воно не починало межувати з уявленнями про порядок і соціальну впорядкованість суспільства. Іншими словами, етнічний вимір цього питання сам по собі не відігравав жодної ролі й не привертав уваги авторів українського проекту, якщо йшлося про ромів осілих, інтегрованих до соціальної структури суспільства. Інакше сприйняття викликали роми кочові – ті, що не відповідали критеріям корисних членів суспільства, начебто загрожуючи його порядку та стабільному устрою. Такі групи асоціювалися із тими, хто має злочинний характер та потребує контролю з боку державного апарату та усунення. Прикладом такого ставлення є проект «Пропозиції ОУН (А. Мельника) до структури і компетенції міністерств майбутньої Української держави», що був підготовлений не пізніше 22 червня 1941 р. До компетенції майбутнього Міністерства внутрішніх справ автор пропонував віднести «справу потуль-

них циганів та людей без певних занять», яка межувала із «співпрацею в справі домів примусової праці та кольоній для малолітніх злочинців»². Такий підхід свідчив про готовність зрівнювати в юридичній площині кочових ромів із кримінальними прошарками суспільства та застосовувати етнічний принцип ідентифікації замість соціального під час розв'язання проблем, пов'язаних зі злочинністю. Зрозуміло, що всі численні табори кочових ромів у такому разі потрапляли у категорію колективного злочинця. Такий самий підхід до розв'язання проблем запобігання злочинності демонструє «Загальна інструкція Служби безпеки ОУН (С. Бандери)», що з'явилася орієнтовно у 1941 р.: для успішного проведення облав службовцям міліції рекомендували ретельно вивчити територію, на якій відбувалася облава, та, зокрема, «знати... ті місця, де відбувається нелегальна продаж горілки, ті дома, де ночують цигани, волоцюги і т. д., будинки політично підозрілих осіб... і т. д.»³.

Хоча і не настільки помітне, як «єврейське», «циганське питання» також посідало певне місце в націоналістичній пропаганді. У пропагандистській літературі, адресованій воякам УПА або мирному населенню, роми подекуди фігурували як одна з тих груп, що вважалися шкідливими, зайвими чи такими, яких слід було позбутися. Одна з листівок ОУН, звернених до червоноармійців, закликала останніх не воювати за «жидів, циган і іншу наволочч»⁴. У серпні 1943 р. у зверненні Головного командування УПА до українців Холмщини та Підляшшя наголошувалося, що «для нищення українського народу відвічний ворог України Москва шле ватаги циганів, москалів, жидів і іншої наволоччі – т. з. “червоних партизан”»⁵. У «Матеріалах політичного вишколу» В. Юрїва⁶ наведено звернення штабу групи «Турів» УПА до українців Полісся

² ОУН в 1941 році. Документи: В 2-х ч. Ч. 1 / Упорядники О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; Відп. ред. С. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 233.

³ Там само. – С. 593.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 57, оп. 4, спр. 370, арк. 3зв.

⁵ *Сергійчук В.* ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – С. 366 (з посиланням на Центральний державний архів органів вищої влади України (далі – ЦДАВОУ), ф. 3833, оп. 1, спр. 86, арк. 25–26).

⁶ Віктор Юрїв – псевдо члена Проводу ОУН, заступника Голови генерального секретаріату УГВР, та підполковника-політвиховника УПА Осипа Дяківа-«Горнового».

від початку 1944 р., яке так зображує історичні й тогочасні небезпеки очима тих, хто прагнув розбудови української державності на засадах моноетнічного націоналізму: «І сунуть попихачі цілими ордами на Україну – жиди, татари, цигани і всяке інше дрантя. І знову обіцяють вони грушки на вербі, “все буде, все дамо, ви но здайтеся під нашу тільки опіку”»⁷.

Якою мірою таке ставлення до ромів не лише поширювалося на рівні розпоряджень і пропагандистських документів, а й визначало повсякденні дії стосовно них? Н. Бессонов наводить відповідні приклади з численних інтерв'ю з ромами, які пережили переслідування. Він порівнює віддзеркалення в історичній пам'яті ромів образів українських націоналістів і радянських партизанів: «Якщо радянські партизани сприймалися як брати і навіть серед окупантів роми згадують “добрих німців”, то для бандерівців не залишилося жодного доброго слова... Бандерівці для ромів – це бандити, які знищували мирне населення, тобто поляків, євреїв, росіян і, звичайно ж, кочові табори. Про випадки, коли справа обмежилася насильством, образами і побоями, колишні кочівники згадують як про велике везіння»⁸. Н. Бессонов наводить спогади польських ромів, зафіксовані у 1949 р. циганознавцем Єжі Фіцовським, про жорстокі переслідування українськими націоналістами ромів на Волині⁹.

Згідно зі свідченнями ромів, що їх зібрали Є. Фіцовський, Н. Бессонов, а також українських ромів, записаними Інститутом візуальної історії Фонду ШОА (USC Shoah Foundation Institute), та інших джерел, пік гонінь на ромів з боку українських націоналістів припадає на 1943 р., передусім у Волинській області, де УПА почала партизанські дії проти німецьких і радянських сил і, водночас, етнічну чистку місцевого польського населення. Розповідаючи про антипольські та антиєврейські заходи УПА, колишній вояк УПА згадав про те, що восени 1943 р. націоналісти під проводом А. Шкитак вчинили напад на ромський хутір, що був розташований поблизу сіл Плоске та Галовка на Старосамбірщині. «Оунівці на куски порубали всіх циган, яких їм вдалося захопити», – свідчив він¹⁰.

⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 17. – К.; Торонто, 2011. – С. 183.

⁸ Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания. – С. 49.

⁹ Там само. – С. 49–50. (Н. Бессонов посилається на: *Ficowski J. Cyganie Polscy. – Warszawa, 1953. – S. 219–223*).

¹⁰ Yad Vashem Archives, O. 32, file 112, page 13 (Заява Я. І. Шпиталя від 31 січня 1964 р.).

Чому в такій ситуації роми стали об'єктом переслідування з боку українських націоналістів? Відповідь на це запитання лежить у площині сприйняття ромів вояками українського повстанського руху. Поряд зі згаданим вище ідеологічно-пропагандистським поглядом на ромів як іноетнічну складову, яка заважала створенню однорідного українського простору та розбудові державності на цій основі, ще однією причиною було, найпевніше, те, що в той час, у 1943 р., багато ромів шукали та вже знайшли порятунком у радянських партизанських загонах. У внутрішній документації українських повстанських формувань є багато підтверджень, що серед вояків на протилежному боці фігурують чимало ромів. Наприклад, у нарисі Володимира Макара «Північно-західні українські землі. Збройна самооборона українського народу» (компіляції з відомлень політичної референтури Служби безпеки (далі – СБ) ОУН і інформативно-розвідчої служби УПА на Волині й Поліссі), датованому кінцем травня або початком червня 1943 р., зазначено, що

...більшовицька партизанка вже в 1942 році опанувало всеціло Полісся і північну лісову смугу Волині. ...Їхні ряди поповнюються постійно червоними парашутистами – москвинами, білорусами, втікачами поляками, жидами й циганами, а до часу відступу УПА ще й українцями з попалених сіл та мобілізованими насильно селянами¹¹.

Подальші згадки про перебування ромів у лавах противника можна знайти в численних звітах, поданих різними загонами УПА, підрозділами СБ ОУН, політичними відділами ОУН. Розглянемо кілька фрагментів із цих документів.

Дата	Назва документа	Зміст	Джерело
Початок серпня 1943 р.	Звіт суспільно-політичного референта округи про ситуацію в терені «Болото» (Пінська округа)	[...] Національний склад червоних партизанів дуже різний. Там є кацапи, цигані, поляки, білоруси, узбеки, є й українці, переважно зі східних областей та бувші комуністичні активісти. Найбільші їхні подвиги – це зриви залізниць, ліквідація українського самостійницького елемента, грабїж населення, насильство...	Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – К.; Торонто, 2007. – С. 256 (ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 128, арк. 3–4)

¹¹ Літопис УПА. – Т. 5. Волинь і Полісся. Німецька окупація. – Кн. 3-тя. Спомини учасників / Ред. Є. Штендера. – Торонто, 1984. – С. 16.

Дата	Назва документа	Зміст	Джерело
Початок вересня 1943 р.	Огляд суспільно-політичних подій, складений провідником Луцької округи. Суспільно-політичний огляд Луцької округи	12.8 у Рокищенському районі, в околицях сіл Богушівка, Приліссці (Прилісне), Колонія Емілін появились большевицькі парашутисти. Тієї самої ночі зірвали залізницю... Червоні партизани насильно переводять мобілізацію в північних теренах. В їхній склад входять жиди, білоруси, ляхи, цигани, москалі і т. п. збиранина	Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – К.; Торонто, 2007. – С. 98 (ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 125, арк. 6–10)
15 жовтня 1943 р.	Звіт з діяльності Служби безпеки за час від 15/9 до 15/10 1943 р.	Розділ 3. Сила ворогів та їх тактика в поборюванні нашого руху. [...] В червоній партизанці знайшли притулок всі політично переслідувані німцями чи українцями як поляки, жиди, козаки, цигани і т. д.	Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – К.; Торонто, 1999. – С. 309 (ЦДАВОУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 55, арк. 1–5)
3 грудня 1943 р.	Звіт політичного референта надрайону про організаційну діяльність [Рівненський] надрайон 3/3	Червоні. Партизанка діє в Олександрійському районі: с. Метків, Рубне і С[уськ]. У склад входять: комуністи, українці (місцеве населення), ляхи, жиди та цигани. Завдання – як найбільше знищити наших людей. До поляків ставляться прихильно. Ведуть пропаганду про скорий прихід більшовиків	Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – К.; Торонто, 2007. – С. 693 (ЦДАВОУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 51, арк. 43–44)
Грудень 1943 р.	Хроніка про діяльність ОУНівських боївок на Столінщині ВО «Заграда», Столінщина	№ 50. В с. Березичі зібрались цигани, жиди і всякі інші недобитки, де організуються і виїжджають на села грабити	Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – К.; Торонто, 2010. – С. 456 (ЦДАВОУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 51, арк. 43–44)

На основі цих звітів можна припустити, що загалом негативний усталений погляд українських повстанців на ромів як на небажаний елемент під час активних воєнних дій ускладнювався ще й фактом наявності ромів у лавах їхніх супротивників. У цьому, зо-

крема, полягало трагічне замкнуте коло становища та стратегій порятунку ромів у ті часи: шукати захисту в лавах націоналістичної партизанки вони не могли через прагнення останніх до гомогенізації українського етнічного простору, а тому йшли до радянських партизанів – і, перебуваючи у загонах останніх, дедалі більше асоціювалися в очах українських націоналістів із ворогами їхньої справи. Відомі лише поодинокі винятки. Наприклад, на території заплілля УПА на Волині про ромів було згадано у звіті політичного референта Цуманського району від 24 жовтня 1943 р., де серед національних меншин, ймовірно, їх було найбільше – близько 50 осіб. Автор звіту змалював ситуацію нейтральних стосунків повстанського руху та ромів: «Цигане заявляють, що нам і владі – не розходить (з цигана комісара не буде), нам “аби жити”»¹².

На додаток, розглядаючи це питання, варто враховувати не лише ідеологічно-політичні настанови та міркування воєнного часу, а й традиційно сформовані упродовж останніх століть та успадковані в руслі традиційної культури стереотипні уявлення про ромів, які побутували всередині націоналістичного середовища. Відомо, що будь-які стереотипи, що існують у представників однієї групи щодо представників іншої, під час стабільного та мирного співіснування не впливають принципово на взаємні відносини, залишаючись лише латентними уявленнями. Однак за умов екстремі ті забобони, які сплять, можуть активізуватися та вплинути негативно на динаміку взаємовідносин між групами та індивідами, що їх представляють, додатково сприяючи ескалації насильства.

В українському фольклорі та літературі XIX – першої третини XX століття є багато прикладів різного зображення циган. Окремих досліджень про колективні уявлення про ромів в українському культурному просторі немає, тому охарактеризуємо окремі доступні нам фрагменти, що належать саме представникам українського націоналістичного руху. Таких свідчень небагато, але все ж таки інколи трапляються у спогадах колишніх вояків ОУН та УПА.

¹² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – К.; Торонто, 2007. – С. 188. Див. також: *Стародубець Г. М.* Міжнародні відносини в рамках повстанського заплілля в 1943 році // *Історичні уроки Голокосту та міжнародні відносини: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів (Житомир, 23–24 жовтня 2009 р.)*: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2010. – С. 284 (з посиланням на: Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р-30, оп. 2, спр. 39, арк. 136–144).

Вкрай колоритне та інформативне свідчення залишив колишній вояк УПА Іван Лико, який у спогадах «На грані мрії і дійсності» описував, зокрема, як він раптом усвідомив, що родина, яка приймала його за вечерю у своїй хаті у галицькому селі, – циганська:

Двері відкрила мати дівчини, типова циганка, а її брат, що на той час був у кімнаті, своїм зовнішнім виглядом переконав мене, що я попав у циганську родину. Упередження до циганської раси з дитинства, коли ти не раз чув від старших людей, що цигани – то злодії, які харчуються м'ясом здохлих звірят, що їх викопують із землі, деколи у півгнилому стані, вразили мене несподіваним дивуванням. ...Мати подала перекуску – ковбасу, шинку і паску та чверть літра самогону. Чарку я перехилив без надуми, але коли почав закусувати шинкою, здавалось мені, що шинка «росте мені в роті». Вибачаючись перед господинею і перед дівчиною за їду тим, що щойно встав з-за столу, у голові пробував знайти якусь ідею на «вихід із ситуації». ...На моє щастя, я побачив Бурого, що підходив на горбок до циганської хати, а коли той ввійшов до хати і закомунікував, що боївка відходить з села, мені неначе важкий камінь упав з плечей. Подякувавши господині за гостинність, на прощання поцілував молоду циганочку, якій пообіцяв, що постараюся її відвідати і побути з нею довше наступним разом¹³.

Цей уривок, зокрема, демонструє, що уявлення автора поділяло суспільство, до якого він належав. Окремий невеличкий підрозділ присвятив циганам у своїх спогадах «На грані двох світів» колишній учасник визвольного руху Микола Терефенко. Він також описує, як із товаришами завітав до хати циганської родини у Словаччині, і їх запросили до вечері:

Я дивлюся, вона (ромська господиня. – *М. Т.*) відливає воду з бараболі, що вже зварилась, і сипле з великого горщика на велику миску (яка має з 10 літрів). ...Всі взялися за спільний омолот. Я також роблю так, як і вони, мене доля всього навчила, тільки мій товариш за ложку не береться і не їсть. Стара циганка дивиться на нього, каже: «Їжте, пане. Я знаю, чого ви не їсте, – говорить вона, – бо всі цілий час на нас говорять, що ми їмо пад-

¹³ Літопис УПА. – Т. 37: Іван Лико. На грані мрії і дійсності (спогади підпільника). – Торонто, 2002. – С. 178.

лину, а це неправда. Ось дивіться, яке це гарне м'ясо. Ми його купили в сусіда.., воно цілком добре». Але мій товариш не їв. Сказав, що він не голодний, а я їв, хоча про себе думав, що, може, ця корова здохла. Чорт бери. Як вони не поздыхають, то чого мав би я здохнути. По росолі і бараболі циганка дала м'ясо, по великій порції. Я це все з'їв. Коли вони скінчили вечерю, всі поставали, і ми також. Я господині подякував і похвалив її, що добре варить, але вона не була задоволена, бо мій товариш не їв. ...Ми обидва поздоровили її і пішли, хоча я думав, що зачнеться «революція» в моїм животі, але нічого такого не сталося. По цій вечері і смішно мені трохи було. Думав я над тим, що такі бідні люди, як цигани, але людські і гостинні¹⁴.

Звісно, не можна проводити пряму лінію між вищеописаними забобонами, що побутували у колективній свідомості, та випадками переслідувань і вбивств ромів українськими націоналістами. Реальність була набагато складнішою. У цих фрагментах не йдеться про вороже ставлення вояків УПА до тих, у чийх оселях вони гостювали. Однак треба звернути увагу, що у цих випадках ідеться про ромів осілих, які були невід'ємною частиною тогочасного сільського простору. Що ж до кочових, то в очах лісових вояків вони являли собою іншу картину. Отже, тогочасна тенденція до негативного сприйняття ромів не могла не вплинути на практичні кроки щодо них у реальній ситуації, коли воїни УПА зустрічалися з таборами ромів-кочівників на лісових стежках. Уже згадано про те, що українські націоналісти знали про широку участь ромів у радянській партизанці. До цього слід додати ще одне важливе уявлення, яким керується будь-яке воєнізоване формування щодо кочових ромів під час війни, а саме – переконаність у нібито шпигунських здібностях і завданнях табору. Звісно, всі ці обставини наштовхували у багатьох випадках націоналістичних партизанів на фізичну розправу з ромами.

Певна річ, із джерел ОУН та УПА дізнатися про такі випадки неможливо, адже у повоєнні роки відбулося ретельне чищення архівів. Як виняток, можна навести такий приклад. Той самий Іван Лико у своїх мемуарах згадує, що 1946 р. районний провідник на псевдо «Чорнота» переконував його у необхідності ліквідувати

¹⁴ Там само. – Т. 37: Микола Терепенко. На грані двох світів (спогади). – Торонто, 2002. – С. 509.

циганську родину з шести осіб у одному із сіл Галичини через те, що один з членів родини нібито був «донощиком». І. Лико відмовився, а наступного дня дізнався, що всю родину за наказом «Чорноти» таки було вбито¹⁵. Про те, що роми поряд з іншими «іншородцями» підлягали знищенню СБ ОУН, свідчив на допиті у 1944 р. І. Яворський, який був комендантом СБ Млинівського району Рівненщини¹⁶. Ще один епізод, який ілюструє логіку вбивств ромів службовцями СБ ОУН. Колишній комендант підрайону № 67 (на Волині) Л. Є. Кульчинський на псевдо «Явір» свідчив у 1944 р. радянським органам, що на його території (село Новомалин біля Острога) у серпні 1943 р. з'явилася група циган. Він надав їм хату, ділянку землі та насіння для хазяйнування, але у жовтні приїхала з центру району група вояків із СБ ОУН і вбила тих ромів. Явір написав про це комендантові району й отримав відповідь, що цигани були вбиті «як ненадійні елементи»¹⁷.

Ступінь залучення неромського населення до німецьких акцій щодо ромів: органи місцевого врядування, місцева допоміжна поліція та їхні дії

Роль місцевої адміністрації у переслідуванні ромів також дотепер не вивчено¹⁸, однак рельєфно віддзеркалено в тих документах і свідченнях, які походять не з німецьких джерел, а пов'язані з по-

¹⁵ Там само. – Т. 37: Іван Лико. На грані мрії і дійсності (спогади підпільника). – Торонто, 2002. – С. 214–215. Показово, що під час XXVII пленарного засідання Видавничого комітету «Літопису УПА» (червень 2003 р.) Іванові Лику дорікали за те, що він у своїх спогадах подав сюжети про циган та інші події «без потреби», на що автор відповів, що «він писав тільки правду. У нас водиться, що у всіх спогадах описується про повстанців, як самих святих людей, а в дійсності воно не завжди так було». Це свідчить про намагання застосувати селективний принцип саморепрезентації принаймні з боку частини діаспори. Див.: Там само. – Т. 42. – Торонто, 2003. – С. 443.

¹⁶ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. – Т. 2: 1944–1945 / Под ред. А. Н. Артизова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – С. 174.

¹⁷ Архів УСБУ в Рівненській області, ф. 4, спр. № 897, арк. 22.

¹⁸ Лише останніми часами з'являються дослідження ролі місцевих органів врядування у процесі «остаточного розв'язання єврейського питання». Див., напр.: *Айкель М.* Способствуя проведенію Холокоста: местная администрация в оккупированной немцами Центральной и Восточной Украине (1941–1944) // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2009. – № 1 (5). – С. 9–26.

воєнною діяльністю радянських органів влади. Органи статистики і господарського управління муніципалітетів та сільських управ, як у багатьох випадках, пов'язаних з євреями, також були задіяні у реєстраційних заходах щодо ромів, а після розправ із ними – в обліку залишеного майна. Нижче наведемо кілька таких прикладів (назви територій наводимо відповідно до сучасного адміністративного поділу України).

Рівненська область. Як згадано вище, найяскравіший приклад, що зберігся в архівах, реєстраційних заходів щодо ромів у межах одного району на теренах окупованої України – це циркулярне розпорядження районної управи м. Висоцька, що містило не лише запит районної управи до сільських управ підпорядкованих їй сіл, а й їхні відповіді: «Згідно розпорядження Пана Гебтскомісара від 7.VII.1942 року наказую зараз переслати умисним посланцем списки циганів яки знаходяться на Вашій території чи то проїзжих чи то постійно у Вас мешкаючих»¹⁹. Інколи очільники органів місцевого врядування навіть ініціювали антиромські акції. Наприклад, голова Корецького району 17 листопада 1942 р. видав такий наказ поліції міста Висоцьк щодо проведення у Богданівці (село, що належало до зони компетенції його районної управи): «Пропонується Вам негайно вислати поліцію до Богданівки й перевести виселення двох циганських родин. Майно передати під розписку старшині села Богданівки. Помешкання їх призначуються для переселенців»²⁰.

Зрозуміло, що під «виселенням» голова району Ю. Галинський мав на увазі дещо інше, але, ймовірно, не хотів брати на себе відповідальність прямо позначати необхідні заходи, що їх треба було вжити щодо ромських родин, – та й поліція сама мусила вирішити, що з ними робити.

Волинська область. Голова Рожищенського району 9 червня 1942 р. видав розпорядження до голів підпорядкованих району сіл щодо низки заходів, що їх треба було негайно вжити. В одному із пунктів циркуляру було зазначено: «Забороняється циганам волочитися по селам. А як де появляться, негайно дати знати до Р[айонної] Служби Безпеки»²¹. Зрозуміло, що посадовців сільських

¹⁹ ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

²⁰ Там само, ф. Р-48, оп. 1, спр. 11, арк. 221.

²¹ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. Р-75, оп. 3, спр. 1, арк. 76.

управ цей наказ зобов'язував повідомляти про табори ромів місцевим відділкам німецької жандармерії або осередкам місцевої поліції, що визначало їхню трагічну долю.

Чернігівська область. У м. Козелець Чернігівської області начальник паспортного столу О. Потанін на виконання наказу жандармерії здійснював паспортизацію населення. Він отримав розпорядження ставити літеру «Ю» біля прізвищ євреїв, літеру «Ц» – біля прізвищ циган. За його наказом підлегла паспортистка зробила відповідні позначки у списку. У вересні 1942 р. за цим списком жандармерія заарештувала 30 ромів, їх відвезли до Чернігова і розстріляли²².

Крим. У Старому Криму в березні 1942 р. список із 20 ромів, які проживали в місті та околицях, склав міський голова К. Арцишевський. За його свідченням, список він передав у жандармерію, і за цим списком усіх ромів німецька жандармерія арештувала, відвезла до Феодосії і там розстріляла²³.

Сумська область. 27 червня 1942 р. районна управа міста Ромни видала циркулярне розпорядження до старост підпорядкованих управі сіл про те, що «згідно розпорядження начальника поліції безпеки в Чернігові відносно місця мешкання циган, пропонує старості села прослідкувати за явкою для обліку циган, які живуть на терені Вашого села – до начальника поліції, який обслуговує Ваше село. Циганам будуть предназначені для поселення і мешкання точно зазначені місця, які вони без дозволу покидати не мають права і для переселення циган у відведені їм місця мешкання негайно треба з'явитися для обліку, як зазначено вище»²⁴.

Донецька область. В Юзівському гебіті з районної земельної управи Гришиновського району до старост підпорядкованих сільських управ 16 січня 1943 р. надіслали циркуляр із вимогою, зокрема, вказати, чи наявні на теренах сільських управ «жиди та цигани за походженням»²⁵.

Навіть якщо щодо ромів не проводили окремих реєстраційних заходів, часто інформація про їхню наявність (принаймні про осі-

²² Архів УСБУ в Чернігівській області, арх.-крім. спр. № 2240, т. 1, арк. 108зв.

²³ Архів УСБУ в Автономній республіці Крим, арх.-крім. спр. № 10135, арк. 134, 205зв.

²⁴ Державний архів Сумської області, ф. 2912, оп. 1, спр. 1, арк. 136.

²⁵ Архів УСБУ в Донецькій області, арх.-крім. спр. № 35872, арк. 29.

лих ромів, які постійно мешкали в межах населених пунктів) була доступна окупаційним органам через відділи статистичного обліку міських або районних управ. У багатьох населених пунктах відомості про статистичний склад населення збирали та впорядковували щомісяця. Такі щомісячні статистичні дані донині зберігаються у фондах міських або районних управ обласних архівів. Завдяки цьому можна дізнатися, що, наприклад, у Вінниці упродовж 1943 р. та початку 1944 р. з-поміж представників 37 етнічних груп (поряд із «жидами» та навіть «напівжидами») були майже щомісячно зареєстровані троє «циган»²⁶. Так само відділ статистики Київської міської управи у першому кварталі 1942 р. нарахував у місті серед 65 етнічних груп 40 «циган» (12 чоловіків і 28 жінок)²⁷. Окрім регулярних статистичних підрахунків, органи місцевого самоврядування проводили одноразові переписи населення. Наприклад, після вступу Вермахту до міста Феодосії та організації міської управи було проведено перепис населення. З-поміж 44 етнічних груп у місті було зафіксовано 10 «циган»²⁸.

Попри географічну віддаленість цих місць та перебування Волині, Київщини, Сумщини, Донеччини і Криму на той час у складі різних адміністративно-територіальних утворень та навіть окупаційних зон, ці факти демонструють дуже схожі явища. Зокрема, заходи з виявлення та вбивства ромів у згаданих документах описано як рутинну бюрократичну процедуру, яка була, вочевидь, справою буденною для місцевих адміністративних органів та засвідчувала готовність останніх до виконання подібних завдань навіть без наказу «згори» від німецького керівництва. Зважаючи на розпливчастість висловів («дати знати до районної Служби безпеки», «провести виселення», «прослідкувати за явкою для обліку циган» тощо), може постати запитання: що саме було приховано за цими формулюваннями? Чи справді це означало, що автори цих розпоряджень усвідомлювали, що ромам, які підпадали під їхні дії, загрожував смертний вирок? Наведені нижче відомості не залишають місця для сумнівів та вустами переважно колишніх службовців

²⁶ Державний архів Вінницької області, ф. Р-1312, оп. 1, спр. 15, арк. 16, 5, 13, 21, 27, 33, 37, 39, 44, 50, 57.

²⁷ Державний архів Київської області, ф. Р-2360, оп. 12, спр. 4, арк. 6.

²⁸ Державний архів в Автономній республіці Крим, ф. Р-1458, оп. 1, спр. 4, арк. 123–123зв.

місцевої допоміжної поліції дають вичерпну відповідь на запитання про те, як саме «виселяли» ромів та яка подальша доля чекала на них.

Дослідження про роль місцевих допоміжних формувань безпеки у нацистській репресивній політиці проти різних категорій населення, зокрема, в «остаточному розв'язанні єврейського питання», останніми роками починають з'являтися²⁹, однак питання про ступінь їхнього залучення до геноциду ромів та мотивації цього залишається відкритим. Службовців місцевої допоміжної поліції – формувань так званого шуцманшафту – німці використовували для збирання, конвоювання та подекуди страти ромів. Інколи місцева поліція забезпечувала допоміжні функції арешту або збору та конвоювання ромів до місця страти, а вбивства виконували саме німецькі підрозділи. Однак у багатьох випадках є підстави припускати, що місцева поліція виконувала затримання, арешт, конвоювання та страти ромів самотужки, за власної ініціативи. Так само формування або окремі службовці інших місцевих силових органів, що були підпорядковані відповідним німецьким структурам, відносили до меж своєї компетенції і «циганське питання».

Дніпропетровська область. 26 листопада 1942 р. у місті Кам'янському (у 1936–1941 рр. та 1943–2016 рр. – Дніпродзержинськ) начальник допоміжної кримінальної служби (що була підпорядкована СД) Кузьменко видав наказ по кам'янському управлінню допо-

²⁹ Див., напр.: *Dean M.* Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. – New York: St. Martin's Press, 2000. – 241 p.; *Pohl D.* Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden // *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* / Hg. G. Paul. – Göttingen, 2002. – S. 205–234; *Golczewski F.* Organe der deutschen Besatzungsmacht: die ukrainischen Schutzmannschaften // *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa* / Hrsg. W. Benz [u. a.]. – Berlin, 1998. – S. 173–196; *Дерейко І.І.* Місцеві формування німецької армії та поліції у райхскомісаріаті “Україна” (1941–1944 роки). – К.: Інститут історії України, 2012. – 174 с.; *Прусин А.* Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев: действия и мотивации // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2007. – № 1. – С. 31–59; *Радченко Ю.* «Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров'ю...»: таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941–1943 рр.) // *Там само.* – 2011. – № 2 (10). – С. 46–86, а також його інші праці; *Мартиненко Т.* Українська допоміжна поліція в окрузі Львів-місто: штрихи до соціального портрета // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* – 2013. – Вип. 48. – С. 152–167; *Finder G., Prusin A.* Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian police and the Holocaust // *East European Jewish Affairs.* – 2004. – № 34:2. – P. 95–118.

міжної кримінальної служби, в якому відтепер «циган» разом з «євреями», «комуністами», «військовополоненими», «партизанами» та іншими категоріями слід було відносити до політичної групи справ³⁰. Зрозуміло, що такі широкі межі групи уможливлювали арешт та передачу до СД будь-яких ромів, навіть осілих, інтегрованих до суспільства і тих, що мали постійне житло та роботу.

Херсонська область. 8 травня 1942 р. (за іншими даними – у червні або липні) у селі Каланчак було вбито від 13 до 16 місцевих ромів колгоспів імені Петровського та «Нове життя». Німці зібрали, конвоювали до місця розстрілу та розстріляли ромів за допомогою місцевої поліції. Німці – два жандарми, а також начальник районної поліції та його підлеглі – приїхали до села. Поліцейським наказали забрати всіх ромів, яким оголосили, що їх переселять до Скадовська. Треба зазначити, що всі ці роми були осілими і працювали в колгоспі. Коли підводи з ромами та автомашина від'їхали від села на відстань 2 км, за сад колгоспу «Червоний партизан», ромам наказали зійти з підвід і повели їх до протитанкового рову. Кількох поліцейських відправили назад до районної поліції, а жандарми, начальник райполіції та два поліцейські біля рову розстріляли ромів – п'ятох дітей, двох старих і шістьох жінок³¹. Майно вбитих ромів хотіли поділити між собою кілька поліцейських, які сперечалися «на тему того, що комусь дісталися гарні речі розстріляних, а деяким гірші». Зрештою речі вбитих ромів розподілив начальник місцевої районної поліції³².

У селищі Сиваші (нині смт Сиваське Новотроїцького району) у травні 1942 р. підрозділ районної поліції на території радгоспу «Паризька комуна» розстріляв понад 30 осілих ромів-колгоспників – жінок, дітей і старих. За участі цього підрозділу того ж місяця було розстріляно 15 ромів – мешканців села Павлівка Генічеського району³³.

Чернігівська область. Міська допоміжна поліція м. Чернігова відіграла важливу роль у розправі із ромами міста та його околиць, про яку було згадано вище. Саме поліція організувала облаву та зібрала ромів до будівлі міської тюрми у серпні 1942 р., звідки

³⁰ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 2567, оп. 1, спр. 1, арк. 170.

³¹ Архів УСБУ в Херсонській області, арх.-крім. спр. № 8209, арк. 42–45.

³² Там само, фонд таємного діловодства, оп. 1209, спр. № 161, т. 5, арк. 28.

³³ Там само, спр. № 163, т. 7, арк. 28.

згодом німецькій підрозділ СД вивіз ромів на страту. Ось як описував ці події очевидець:

...Собранных со всей области в один длинный обоз с их кибитками и шатрами, набитыми пуховыми подушками и перинами, с замурзанными цыганчатами, их матерями и бабушками, подогнали цыган к тюрьме. Может, цыгане и рассеялись бы по лесам, но их обманули полицаи, предупредив, что переселяют в Сербию. ...Когда цыганский обоз, не спеша тащившийся по улице Белинского в сопровождении одуревших от летнего зноя полицаев, выехал к задним воротам тюрьмы, цыгане поняли, в какую Сербию им уготован путь. Завыли, запричитали женщины, заплакали дети, заметались мужчины, ища лазейку, чтобы вырваться из смертельной ловушки, да не тут-то было³⁴.

Виконуючи розпорядження начальника районної поліції міста Варва, у селі Антонівка Варвинського району місцеві поліцейські заарештували групу ромів: Чекаленко Олександрю та її двох малолітніх дітей, Василенко Уляну Мойсеївну з малолітньою дочкою, Чепяленко Марію Мойсеївну та її четверо дітей, Хавенко Анну Іванівну та інших, загалом 11 осіб. Коштовності та майно ромів конфіскували, а їх відправили до тюрми у місті Прилуки, згодом – до тюрми у Чернігові, де вони були страчені³⁵. У місті Ніжині місцева поліція восени 1942 р. заарештувала місцеву родину ромів із 15 осіб, які жили на вулиці Березанській, 3, і доправила їх до міської тюрми³⁶. У серпні–вересні 1942 р. в селі Дмитрівка Бахмацького району місцева поліція заарештувала 5–6 ромських родин, які, за словами свідка, «близько 20 років проживали у с. Дмитрівка осіло та працювали у колгоспі». Їх доправили до райполіції, а згодом – до Бахмача, де розстріляли³⁷. У селі Батурин (нині Бахмацького району) місцева поліція у березні 1943 р. заарештувала кілька місцевих ромів-колгоспників. Як розповідав свідок, поліцейські ходили по дворах циган, примушували їх брати цінні речі

³⁴ Летопись города Чернигова периода Великой Отечественной войны 1941–1945 г.г. По документам, воспоминаниям очевидцев, публицистике и мемуарам / Сост. Г. Кузнецов. – Чернигов: Десна, 1992. – С. 40.

³⁵ Архів УСБУ в Чернігівській області, арх.-крім. спр. № 480, арк. 65–66, 98, 123.

³⁶ Там само, арх.-крім. спр. № 1066, арк. 64, 67зб.

³⁷ Там само, арх.-крім. спр. № 952, арк. 91, 151.

та збирали на дворі райполіції. Заарештували навіть змішану родину – українську жінку та її чоловіка-рома, а також трьох їхніх дітей. Свідок повідомляв, що їх відвезли до міста Борзни, де, за чутками, спалили у сараї³⁸.

Кіровоградська область. У травні 1942 р. підрозділ німецької жандармерії та місцевої поліції під командуванням начальника новоукраїнської поліції Іванченка прибув до зернорадгоспу ім. Леніна біля села Новоукраїнка. У радгоспі працювали 72 роми; їх зібрали, вивели на відстань 2 км від радгоспу до лісу і розстріляли. За повідомленням свідка, частину майна вбитих ромів розібрали поліцейські³⁹. У серпні 1943 р. близько 15 місцевих мешканців – службовців охорони тюрми СД у Кіровограді (нині – Кропивницький) та табору СД «Тернова балка» (розташованого під Кіровоградом у селі Компаніївка) разом із німецькою командою СД із чотирьох чоловіків брали участь у розстрілі у Будорацькій балці під селом Тернова Балка табору з приблизно 30–40 ромів, яких затримали неподалік у села Аджамка і звинуватили у партизанській діяльності. При цьому двоє охоронців розпороли багнетом живіт вагітній ромській жінці⁴⁰. Під керівництвом О. Ф. Шапошника, начальника поліції села Цибулево Знаменського району, влітку 1943 р. службовці поліції біля лісопильного заводу за 2–3 км від села у Чорному лісі розстріляли 19 ромів із табору, який стояв в околицях цього села⁴¹.

Донецька область. У місті Артемівську (нині – Бахмут) у березні–квітні 1942 р. близько 900 ромів були заарештовані і згодом розстріляні за участі місцевої поліції під керівництвом її начальника Васильєва та його заступника Малютіна⁴².

Миколаївська область. Улітку 1943 р. кілька поліцейських Веселинівської районної поліції (сучасна Миколаївська область)

³⁸ Там само, арх.-крім. спр. № 2238, арк. 82, 94, 101–104, 110, 123, 133–134, 146, 191–194.

³⁹ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 7021, оп. 148, спр. 44, арк. 52–52зв.

⁴⁰ Архів УСБУ в Кіровоградській області, арх.-крім. спр. № 403, арк. 56–59, 104–106; арх.-крім. спр. № 1700, арк. 44–46, 124–124зв.; арх.-крім. спр. № 4149, т. 1, арк. 41, 66–69, 184, 219, 222–224, 228–231; арх.-крім. спр. № 14451, т. 1, арк. 80–82зв., 163–169, т. 12, арк. 4–59.

⁴¹ Там само, арх.-крім. спр. № 12538, арк. 34, 50–52.

⁴² ЦДАГОУ, ф. 166, оп. 3, спр. 153, арк. 46–57.

брали участь у страті близько 100 ромів під селом Веселинове на території Аннівської балки, кидаючи ромів живими у колодязь⁴³. «Що робили [місцеві поліцейські] – то було “божье наказание”», – згадує Марина Алікаєва, яка переховувалася у Миколаєві під час окупації⁴⁴.

Крим. У селі Абакли-Тома Джанкойського району в березні 1942 р. староста сільської управи, його заступник і писар за завданням німецької жандармерії склали списки на 60 ромів, які проживали в цьому селі. 28 березня, коли до села прибула автомашина-«душогубка», вони брали участь у збиранні ромів і завантаженні їх до цього транспорту. Згодом було встановлено, що ромів із с. Абакли-Тома вбили, їхні трупи викинули в північно-східній частині Джанкоя⁴⁵. У сусідньому селі Бурлак-Тома 45 ромів так само за допомогою місцевого старости і двох поліцейських зібрали й загнали в «душогубку». Вони не були кочовою, прийшлою і тому чужорідною для місцевого населення групою. За словами одного зі свідків, усі роми «були корінними жителями с. Бурлак-Тома, до війни були членами нашого колгоспу і добре працювали. Серед задушених були... і молоді комсомольці, і люди похилого віку»⁴⁶. Після війни старости та поліцейські на допитах наполягали на тому, що вони не знали, для чого складали списки ромів. Однак коли ромів відвезли і про їхнє знищення стало відомо, це не перешкодило старостам і поліцейським привласнити майно жертв. Один узяв собі брюки, сарафан, матрац тощо, другий – плаття, патефон, костюм, туфлі й інші речі. Один із поліцейських свідчив: «З хліба, що залишився від задушених ромів, я виміняв за 60 яєць два центнери пшениці, і в обмін за 4-місячне поросся і 60 штук яєць я отримав від німців одну корову, що належала тим же ромам»⁴⁷. Багато свідків після війни свідчили, що роми жили не лише в згаданих, а й у багатьох інших селах Джанкойського району, – і там залишилися живі, позаяк місцеві старости не надали німецькій адміністрації відомостей про «своїх» ромів, видаючи їх, як правило,

⁴³ Архів УСБУ в Миколаївській області, арх.-крім. спр. № 5992, арк. 378–393.

⁴⁴ USC SFI, testimony 49419.

⁴⁵ Архів УСБУ в Автономній республіці Крим, арх.-крім. спр. № 7214, арк. 132–135.

⁴⁶ Там само, арх.-крім. спр. № 18834, арк. 57об.

⁴⁷ Там само, арх.-крім. спр. № 9775, арк. 14, 26, 27.

за місцевих кримських татар⁴⁸. Сільська адміністрація справді могла вважати їх радше татарами (з огляду на релігійно-культурну схожість між ними). Цілком можливо, що старости цих сіл могли здогадуватися про те, що загрозувало ромам, і тому наважилися на подібну фальсифікацію.

Деяке світло на питання про національну ідентифікацію можуть пролити післявоєнні свідчення родичів загиблих. Відповідаючи на запитання радянських органів держбезпеки, вони, по-перше, називали себе татарами і, по-друге, наполягали на тому, що загиблі за національністю були кримськими татарами, але старости їх видали німцям як «татарських циган». Зокрема, один із свідків, зафіксований у протоколі допиту як татарин, розповідав: «У березні 1942 р. під час окупації німцями нашого району частину татарського населення в числі 45 осіб було зібрано місцевим старостою Криворучком під виглядом татарських циган, тоді як це було все осіле населення татари, робітники, бідняки. Особисто я був очевидцем, як всіх заарештованих у дворі старости Криворучка німці посадили в машину-душогубку, що підійшла»⁴⁹. Це нашоухе на висновок, що в суспільстві не було одностайної думки щодо національної належності цієї групи населення. Дехто, у тому числі самі жертви, воліли вважатися татарами, натомість інші не поспішали вважати чингене за «своїх».

Так само і в інших регіонах окупованої України місцева допоміжна поліція часто була задіяна не лише в арештах, а й безпосередньо у втратах ромів, незважаючи на їхній соціальний статус та спосіб життя.

Київська область. Наприкінці 1941 – на початку 1942 р. за участі місцевої поліції у місті Корсунь-Шевченківський німецька жандармерія збрала і розстріляла 14 ромів⁵⁰. Місцеві поліцейські брали участь у розстрілі осілих ромів-колгоспників «Колгоспу імені 9 січня» під містом Обухів у серпні 1942 р., коли загинули 250 ромів⁵¹.

Хмельницька область. Улітку 1942 р. п'ятеро службовців дільничної поліції із села Антонівка (нині – Хмельницький район)

⁴⁸ Там само, арх.-крім. спр. № 18834, арк. 57зв, 65, 78.

⁴⁹ Там само, арх.-крім. спр. № 18834, арк. 47–48.

⁵⁰ Галузевий державний архів СБУ, ф. 5, арх.-крім. спр. № 12731, арк. 1699.

⁵¹ ДАРФ, ф. 7021, оп. 65, спр. 521, арк. 4.

отримали наказ затримати групу ромів – п'ять родин, загалом 20 осіб, що зупинилися біля міста Проскурова (нині – Хмельницький). Ось що про виконання цього завдання пізніше розповідав слідчим один із колишніх поліцейських:

Мы, вооружившись винтовками, пешим путем пошли в направлении Проскурова. Не доходя места Ружичня, мы увидели на лугу расположившиеся палатки цыган, пасших лошадей. Мы пришли к их табору, приказали собраться. Цыган было человек 20 на четырех подводах. Последние повиновались, запрягли лошадей, усадили на повозки свои семьи и мы их с подводами приконвоировали к селу Антоновка, где нас ожидали полицейские Ярмолинецкой полиции, которым мы их передали и они их погнали с подводами в м. Ярмолинцы. Какая их постигла судьба, мне неизвестно⁵².

Улітку 1943 р. поліцейські Кам'янця-Подільського прочесали Гуменецький ліс, де схопили близько 50 ромів (15 чоловіків, решта жінки та діти). Їх відвезли до місця розстрілу у піщаному кар'єрі неподалік від села Маків Дунаєвецького району, де німецький підрозділ за участі місцевих шуцманів стратив ромів⁵³. У селі Печеськи (нині – Хмельницького району) місцевий комендант на початку 1943 р. заарештував родину ромів із п'ятьох осіб, що прибули до села кількома днями раніше, через те, що вони вимінювали у населення речі на продукти. Комендант конфіскував у ромів коня і відправив їх до німецької жандармерії до Проскурова, де їх розстріляли. За словами свідка, наступного дня у селі на конюшні присутнім двадцяти селянам він казав: «Циганським конем можна користуватися, їх уже немає, вони розстріляні»⁵⁴.

Полтавська область. На виконання розпоряджень та за участю начальника міської поліції у місті Кобеляки заарештували і розстріляли 80 ромів і 70 «підлітків єврейської та ромської нації»; розстріли проводили за річкою Ворскла біля протитанкових ровів⁵⁵.

⁵² Архів УСБУ у Хмельницькій області, арх.-крім. спр. № 22742, арк. 31–32, 125.

⁵³ Там само, арх.-крім. спр. № 22643, арк. 23зв.–24, 35, 223. Див. також: Висновок прокуратури Хмельницької області по архівній кримінальній справі колишніх працівників Кам'янець-Подільської міської поліції // Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині (1941–1944). Документи і матеріали / Упоряд. М. Вавринчук. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С. 186.

⁵⁴ Архів УСБУ у Хмельницькій області, арх.-крім. спр. № 11242, арк. 18, 28, 42.

⁵⁵ Архів УСБУ у Волинській області, арх.-крім. спр. № 23017, т. 34, арк. 274.

Волинська область. Одного суботнього вечора в сильний мороз єврейська дівчина Жєня Чернявська, яка жила у містечку Рогізне Демидівського району, поверталася додому і побачила, як дорогою «їхало, можливо, 20 підвід із циганами, яких поліція супроводжувала до м. Берестечка». Згодом вона дізналася, що цих ромів там розстріляли⁵⁶. Емоційний, сповнений жахливих подробиць опис того, як розправилися з ромами німецька жандармерія та місцева поліція у 1942 р. біля містечка Локачі, залишив єврей Міхаель Дімент, який пережив гетто у Локачах та його ліквідацію. За його спогадами,

«16 квітня юденрату (єврейській раді, яка керувала життям у гетто. – М. Т.) наказали надати на завтра 30 сильних чоловіків з лопатами. Цей наказ одразу спричинив паніку. Чому раптом з лопатами?

...О п'ятій ранку вахмайстер у гестапівській уніформі і 10 поліцейських забрали 30 чоловіків. Вони рушили в напрямку Козлова. Ми перелякано стежили за ними. Вони пішли до пагорбу поблизу цегляного заводу. Там колона зупинилась. Біля заводу відучора чекали вози з циганами. ...Через деякий час ми почули постріли і дикий крик. Що там відбувалося? Ми були збиті з пантелику. Крики стихли, але було чути постріли.

...Сильні чоловіки, повернувшись після цієї бійні, розказали про 114 циган. Німці зібрали їх по навколишніх селах і привезли до схилу пагорба. Вони пообіцяли, що забезпечать усі потреби затриманих: дадуть їжу, прихисток і землю. Циганам сказали, що відтепер вони будуть осілими, тож їм не доведеться жєбрати по селах, шукаючи їжу.

...Зранку, коли прибула поліція, цигани ще спали. Їх швидко розбудили та наказали вишикуватися біля пагорба, начебто для підрахунку. Коли вони вже всі стояли, командувач української поліції зробив вигляд, що йде до вахмайстера – передавати командування, але тільки-но він відійшов достатньо далеко, вахмайстер та інші заховані поліціанти відкрили вогонь. Цигани не могли втекти – вони стояли фактично під стіною. Малі діти ховалися під мамині спідниці і так гинули. Убивці перестріляли немовлят, ідучи від колиски до колиски. Одразу після різанини поліціанти оглянули тіла – шукали дорогоцінності. Ми викопали

⁵⁶ Yad Vashem Archives, collection O.33, file 8531, page XIII.

глибокі ями, зібрали тіла та поховали їх у масовій могилі. Дехто з них був ще живий.

Жахливі події і страхітлива доля циган викликала у мешканців гетто безумний відчай⁵⁷.

Наприкінці серпня 1942 р. група поліцейських Ратнівської районної поліції (сучасна Волинська область) по дорозі з містечка Ратне на село Заболоття оточили групу ромів чисельністю 10–12 осіб. Їх конвоювали до Ратного, а потім – на околиці містечка, де поліцейські їх убили⁵⁸. У червні 1943 р. інша група поліцейських у селі Заболоття заарештувала чотирьох ромських чоловіків; вони вивезли ромів на півтора-два кілометра від села до лісу, де розстріляли і закопали⁵⁹. Влітку 1942 р. поліцейські Ратнівської районної поліції затримали в лісі поблизу села Сільця Гірницькі 35–40 ромів, доправили їх до Ратного і розстріляли біля місцевого цвинтаря⁶⁰.

Житомирська область. У липні 1942 р. мешканці Житомира – агенти кримінальної поліції брали участь у пошуках та арештах ромів міста. 7 або 8 ромських родин, що мешкали на Московській (Сенній) вулиці міста, згодом було розстріляно⁶¹. У травні 1942 р. поліцейські районної поліції Янушполя за розпорядженням місцевої жандармерії затримали в лісі поблизу села Молочки більш як 40 кочових ромів. Через кілька днів група поліцейських (до 20) під командуванням команди СД із Бердичева та начальника райполіції конвоювали ромів до ями біля цукрозаводу, де службовці СД і поліцейські їх розстріляли⁶².

Якщо згадати про допомогу, яку ромам у Криму надавали мусульманські комітети, то є очевидним, що місцеві громади могли позитивно вплинути на нацистську політику і загальний перебіг подій за умови глибокої переконаності їхніх представників у

⁵⁷ *Diment M.* The Lone Survivor. A diary of the Lukaczze ghetto and Svyniukhy. – New York: The Holocaust Library, 1992. – P. 76–78.

⁵⁸ Архів УСБУ у Полтавській області, арх.-крім. спр. № 13849, арк. 112зв.

⁵⁹ Архів УСБУ у Волинській області, арх.-крім. спр. № 17853, арк. 138.

⁶⁰ Там само, арх.-крім. спр. № 21695, т. 7, арк. 174–175.

⁶¹ Архів УСБУ у Житомирській області, арх.-крім. спр. № 3971, арк. 180–181; арх.-крім. спр. № 4025, арк. 63–64, 68–69.

⁶² Там само, арх.-крім. спр. № 326, арк. 20, 108; арх.-крім. спр. № 700, арк. 33, 117; арх.-крім. спр. № 1486, арк. 32–33, 173; арх.-крім. спр. № 15048, т. 1, арк. 64, 67, 91–92, 123–132, 144–145, 148, 195, 212–214; арх.-крім. спр. № 32446, т. 4, арк. 335.

культурно-історичній близькості з ромами. Є свідчення про те, що, подібно до ситуації в Криму, в Одесі також декількох ромів, які сповідували мусульманство, врятували під час окупації від розстрілів їхні сусіди-татари⁶³. Багато ромів, яким пощастило вижити, згадують про випадки, коли місцева адміністрація (наприклад старости) виписувала ромам документи про їхнє українське походження, або давала довідки про їхню затребуваність у селі, або намагалася захистити ромів від розправи. Ромська жінка, 1914 р. н., згадувала, що коли в колгоспі Запорізького району її батька-рома заарештували, то староста клопотав, аби батька відпустили, позаяк жителі села засвідчили, що «він тут виріс, нікуди не їздить і його розуміли як руського»⁶⁴. Інший ромський інформант, 1927 р. н., пригадував, що в Херсонській області місцеве населення просило, аби ромів не розстрілювали: «то все село піднялось за нас... Скільки вони, бідні, пережили за нами... То бога просили, щоб [нас] не розстріляли»⁶⁵. Ці та інші приклади свідчать про одну важливу закономірність: чим більше місцеве ромське населення було інтегровано у навколишнє середовище і чим більше воно було знайоме довколишньому місцевому населенню, тим вище був шанс отримати допомогу від сусідів під час нацистської окупації. Однак це відбувалося не скрізь, та й відповідні умови для цього існували не завжди.

«Циганське питання» у ЗМІ та пропаганді на теренах окупованої України: знаряддя мобілізації чи паралельна міфічна реальність?

Єврей Віктор Файнштейн, який підлітком у пошуках прихистку мандрував теренами Східної України, у своїх мемуарах згадував, як ще наприкінці 1941 р. у селі Миропілля Сумської області

⁶³ Татари рятували життя / Татари мунтисарде о дживіпе // *Романі Яг* (Ужгород). – 2005. – (№ 9) 25 травня. Автор пише: «Оскільки одеські роми відносяться до кримської групи і є прихильниками ісламу, то вони вирішили звернутися за допомогою до татарської общини і мечеті, тим паче, що ще з початку минулого століття діти кримських ромів в Одесі відвідували татарські школи і дружили з татарами, було багато змішаних шлюбів. З числа шановних ромів були вибрані старші чоловіки, які і відправилися по допомогу в татарську громаду. Татари записали всіх ромів в свою громаду і за необхідності підтверджували, що роми є татарами».

⁶⁴ USC SFI, testimony 49741.

⁶⁵ Ibid., testimony 49659.

натрапив на невеликий концентраційний табір, який було поділено на дві частини. Одну займали євреї, іншу – кілька таборів ромів, із возами, але без коней. Свідок розповідав:

Я шел по широкой улице без всякой цели, думая о только что увиденном. О том, что евреев и цыган немцы уничтожают поголовно, я знал, но если об уничтожении евреев фашистская пропаганда кричала во весь голос, обещая очистить мир от еврейской заразы, то об уничтожении цыган так открыто не говорили, хотя в газетах, издававшихся немцами, писали о бесполезном народе бездельников, жуликов и конокрадов⁶⁶.

Це спостереження ілюструє один із способів, у який німецька влада та місцева інтелігенція, яка безпосередньо організовувала випуск преси, намагалися висвітлити «циганське питання» на шпальтах періодики окупованої України. Позаяк вищенаведена цитата порівнює медійне покриття долі обох груп, що були стигматизовані як «зайві» й такі, яких слід було позбутися, то вважаємо за доцільне побудувати наш подальший аналіз у такому самому розрізі, аби ефективніше виявити спільне й відмінне у природі та причинах висвітлення окупантами та місцевими авторами «єврейської» і «циганської» тематики.

У науковій літературі можна виокремити різні погляди на суть і призначення застосування активної антисемітської пропаганди у ЗМІ як власне Третього райху, так і на окупованих радянських територіях, зокрема українських. Перший полягає у тому, що активна антисемітська складова виконувала функції ще одного ефективного засобу в «остаточному розв'язанні єврейського питання», адже, по-перше, легітимізувала в очах соціуму ті дискримінаційні та екстермінаційні заходи, які вчиняла влада, а по-друге, мобілізувала навколишнє суспільство до участі у них, намагаючись сформувати (або принаймні підтримати наявне) щонайменш нейтральне, а бажано негативне ставлення до об'єктів переслідувань⁶⁷. Прихиль-

⁶⁶ Yad Vashem Archives, collection O.33, file 3672, page 182.

⁶⁷ Див., напр., розділ «Антисемитская пропаганда» у монографії: *Альтман И.* Жертвы ненависти. Холокост в СССР. 1941–1945 гг. – М.: Фонд «Ковчег»; Коллекция «Совершенно секретно», 2002. – С. 40–56. «Целью антисемитской пропаганды являлось как привлечение местного населения к истреблению и особенно поиску скрывавшихся и бежавших евреев, так и создание особого психологического климата, на фоне которого открыто совершалось убийство целого народа» (с. 45).

ники іншого підходу звертають увагу на такі чинники: 1) масштабну антисемітську пропаганду було розгорнуто навіть у тих місцях, де помітного єврейського населення не було, або тоді, коли єврейські громади були вже давно винищені, тобто до кінця окупаційного періоду; 2) з-поміж різних дискурсів презентації «єврейського питання», які використовувалися у ЗМІ («релігійний», «расовий», «економічний», «побутовий», «політичний» тощо), саме останній, тобто тезу про «жидобільшовизм», застосовували найактивніше. Це можна пояснити тим, що метою цих зусиль були не стільки власне євреї та формування негативного ставлення до них, скільки радянсько-комуністична ідеологія та відповідна система цінностей, яку нацисти намагалися подолати, а для цього приписували їй в очах споживачів своєї продукції «єврейський», а тому «чужий» для місцевого населення характер⁶⁸.

Хай там як, але обидві підходи визнають антисемітизм як наріжний камінь нацистської ідеології та практики, а отже, його активну наявність у засобах пропаганди. Чи були подібними механізми, цілі та масштаби питання «циганського»? Аналіз публікацій ЗМІ окупаційного періоду приводить до цікавих спостережень та неоднозначних висновків.

Хоча й у меншому обсязі, але «циганському питанню» також були присвячені кілька публікацій у газетах, що друкувалися в окупованій Україні. Наприклад, газета «Нова Україна» (Харків) 5 вересня 1943 р. надрукувала статтю під назвою «Цигани та Європа». В матеріалі йшлося про те, що

...циганська проблема розкриває картину глибокого соціального виродження. В Німеччині це давно зрозуміли, і організована у Франкфурті центральна інституція в справах реєстрації та контролювання всіх циганів Німеччини, працюючи спільно з поліцією, радикально розв'язала циганську проблему. Цигани... за кілька тисячолітній період свого співжиття з народами цивілізованого світу, не призвичаїлися до осілого побуту, а залишились первісними варварами-номадами. ...Нова Європа (так у тексті. – *М.Т.*), що постає на руїнах усього віджилого, консервативного, небезпечного й шкідливого для її народів, поставила

⁶⁸ Див., напр.: *Тяглий М.* *Нацистская антисемитская пропаганда на оккупированных территориях СССР: историография и методика исследований // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2005. – № 1. – С. 28–42.

сьогодні до розв'язання й цю проблему соціально-етичного порядку⁶⁹.

Можна помітити, що, на відміну від масиву антиєврейських матеріалів, автори цієї публікації розглядають «циганську проблему» в термінах передусім не расового, а соціального підходу, – тобто змальовують ромів як групу кочовиків із притаманними їм злочинними нахилами, без урахування багатогранних явищ і процесів та різноманітних способів життя тогочасного ромського населення. Втім, публікацій, що були присвячені «циганському питанню» та під будь-яким кутом зору розкривали б «шкідливість» або «загрози» з боку цієї групи, було обмаль. У 2006–2007 рр. Український центр вивчення історії Голокосту реалізував проєкт із вивчення окупаційної періодики та складання каталогу статей, що були так чи так пов'язані з «єврейським питанням». Було переглянуто понад 600 періодичних видань і виявлено більш ніж 4 тис. публікацій із «єврейської» тематики⁷⁰, а також праці із «ромського» питання. Окрім уже згаданої статті, у базі даних проєкту ми виявили такі матеріали стосовно ромів⁷¹:

Автор	Назва	Періодичне видання	Дата, число, рік	Жанр публікації
Юрко Шелест	Щира праця	Українське слово (Київ)	10.12.1941	Стаття-есеї
Без зазначення авторства (Б/а)	Цигани у Львові	Львівські вісті (Львів)	12.12.1941	Розгорнуте повідомлення
Б/а	Цигани до праці. Словаччина	Голос Підкарпаття (Львів)	30.08.1942	Повідомлення
Б/а	Цигани до праці. Словаччина	Рідна земля (Львів)	30.08.1942	Повідомлення
Б/а	Пришла черга. За жидами – цигани. Словаччина.	Рідна земля (Львів)	14.06.1942	Повідомлення

⁶⁹ ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 119.

⁷⁰ *Смилянская Ю.* Пресса оккупационного периода в Украине: создание, структура и предварительный анализ базы данных // *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України.* – 2006. – № 31. – С. 132–151.

⁷¹ Каталог № 1, що містить перелік видань на теренах України під час окупації 1941–1944 років, а також Каталог № 2, що містить анотований перелік публікацій на єврейську тематику в окупаційних виданнях (Архів Українського центру вивчення історії Голокосту).

Автор	Назва	Періодичне видання	Дата, число, рік	Жанр публікації
Б/а	Цыганский вопрос	Молва (Одесса)	3.06.1943	Аналітична стаття
Б/а	Гумор. Сповідь цигана	Подольанин (Кам'янець-Подільський)	31.12.1942	Гумореска
Б/а	Куток гумору. Сповідь цигана	Таращанські вісті	6.06.1943	Гумореска
Б/а	Циган-косар	Станіславське слово	18.07.1943	Фейлетон
Б/а	Циган-косар	Тернопільський голос	18.07.1943	Фейлетон
Б. Данилович	Циган-косар	Рідна земля (Львів, тижневик)	18.07.1943	Фейлетон

З-поміж цих публікацій три містили обговорення «циганського питання» як такого, що загрожувало існуванню того «нового порядку», який прагнула побудувати окупаційна влада. Решта були або невеликими інформаційними повідомленнями про розв'язання «циганського питання» у різних кутках Європи, або гуморесками, що обігрували його у сатиричному тоні, апелюючи радше до усталених у фольклорній колективній свідомості уявлень про циган як персонажів, що уникають роботи або прагнуть насолодитися життям у такий спосіб, що не є корисним для навколишнього суспільства.

Однак вивчення маскультурної діяльності під час окупації в містах України, зокрема, репертуару театрів, відкриває парадоксальну картину, яка надає додаткового виміру питанню про культурно-ідеологічний контекст, у якому відбувався геноцид ромів. У той час коли ромські табори або осілих ромів на околицях міст та сіл знищували, театральні афіші багатьох театрів рясніли оголошеннями про вистави у тому числі тих творів мистецтва, які презентували захопливі романтичні, казкові, шляхетні або пригодницькі образи ромів та пов'язані із ними уявлення та відчуття. Ідеться передусім про вистави на кшталт «Циганської любові» Франсуа Легара, «Циганського барона» Йогана Штрауса або «Циганки Ази» українського письменника Михайла Старицького. Ґрунтуючись на даних українського історика театру В. Гайдабури⁷²

⁷² Гайдабура В. Театр між Гітлером і Сталінім: Україна. 1941—1944. Долі митців. — К.: Видавництво «Факт», 2004. — 320 с.

і на власних підрахунках за оголошеннями на останніх сторінках окупаційних газет, можемо стверджувати, що понад 30 театрів (із близько 60 театрів, які існували впродовж окупаційного періоду) демонстрували принаймні одну з вищеназваних вистав, а частіше – дві або три. Наприклад, 20 грудня 1942 р. газета «Нова Україна» у Харкові повідомляла читачам, що у Львові Оперний театр «дав 365 вистав. Найбільшим успіхом користується “Циганський барон”, виставлений 31 раз... “Кармен” – 21. “Циганське кохання” – 14»⁷³.

Ще більш промовистим є те, що поряд із простими оголошеннями про ці вистави є відгуки на них і враження від театральних прем'єр, що їх публікували редактори газет або відділів культури та мистецтва. Наприклад, у статті «На службі в Мельпомені», присвяченій двом рокам праці Львівського оперного театру, М. Семчишин у газеті «Наші дні» (Львів) розлого зазначав:

Брак українського репертуару приневолив виставляти перестарілі давнопередвоєнні оперети, що, побіч опер, все таки втішалися найбільшою фреквенцією публіки, зокрема німецької. Отож довелось вивести і «Циганського барона» і «Пташника з Тиролю» і «Циганське кохання», «Паганіні», «Жайворонка». Постанови ці, одержавши стильову декораційно-костюмову та музичну оправу, треба це признати вийшли і відмолодженими, і ефектовними, зокрема це стосується «Барона циганів» у постанові заслуженого сеніора театральної справи реж. Й. Стадника (він поставник і «Циганського кохання» та відновленого «Гриця»), що здобув нечуваний рекорд усіх вистав⁷⁴.

Аналогічні відгуки були про постановки, зокрема, на ромські теми, театрів у інших регіонах окупованої України. «Ніжинські вісті» 6 червня 1942 р. розмістили рецензію про роботу місцевого театру, автор якої писав: «Ніжинський міський театр виставляє не тільки п'єси з свого старого репертуару, але старається пробувати свої мистецькі сили і в постановці нових п'єс. Так у суботу 30 травня театр дав доказ свого мистецького уміння, виставляючи вперше

⁷³ 365 вистав // *Нова Україна*. – 1942. – 20 грудня. – С. 4.

⁷⁴ *Семчишин М.* На службі в Мельпомені // *Наші дні*. – 1943. – Серпень. – С. 6.

перед німецькою і українською публікою п'єсу «Циганка Аза»⁷⁵. Редактор «Українського голосу» у Проскуріві О. Кравчук 13 серпня 1942 р. розмістив рецензію на виставу «Запорізький скарб», де схвально зазначав: «режисура все врахувала... Наприклад, у першому, другому і третьому актах цілком реально показано життя циган з його типовими рисами. Перед глядачами вони коло свого шатра; тут і кузня, діти, циганки з своїм ворожінням, танцями – і все це продумано до дрібниць»⁷⁶. Зауважимо, що у цих та інших схвальних відгуках згадано про те, що постанови демонструвалися не лише для місцевої, а й для німецької аудиторії.

Але найбільш промовистим є матеріал із газети «Донецький вісник» від 2 грудня 1942 р., присвячений 50-й виставі міського театру Юзівки оперети «Циганський барон». Ось як автор описує урочистий початок вистави ввечері 1 грудня:

Перед началом увертюры поднялся неожиданно занавес, и на освещенной сцене предстали перед зрителями актеры. ...Затем вышел унтер-офицер Гайтманн от гарнизонной комендатуры. Он произнес краткую речь..., представил отдельных исполнителей главных партий, в кратких, но теплых словах охарактеризовал каждого⁷⁷.

Ця розгорнута рецензія демонструє, що німецькі окупаційні органи були не лише пасивними споживачами видовищ на ромську тематику, а й не цуралися керувати процесами культурного життя і тим самим підтримувати і легітимізувати наявність цієї тематики у публічному просторі.

Отже, як бачимо, у різних гілок окупаційної влади не було чіткої та несуперечливої концепції висвітлення ромського питання, і багато що залежало від місцевих органів влади. На відміну від «єврейського питання», висвітлення ромської проблематики не було послідовним та уніфікованим, а елементів ромської культури, які залишалися у масовій свідомості, не намагалися позбутися.

⁷⁵ «Циганка Аза» у ніжинському міському театрі // *Ніжинські вісті. Часопис для міста і села.* – 1942. – 6 червня. – С. 2.

⁷⁶ *Кравчук О.* «Запорізький скарб». Постановка Проскурівського Українського Драматичного театру // *Український голос.* – 1942. – 13 серпня. – С. 4.

⁷⁷ В городском театре Сталино. К 50-му представлению «Цыганского барона» // *Донецкий вестник.* – 1942. – 3 декабря.

Навпаки, окремі явища цієї культури плекалися – очевидно, виконуючи певну важливу функцію. Як можна пояснити цей факт, який для дослідників ромської історії або окупаційних реалій становить певний парадокс та констатуванням якого вони лише обмежуються? Відповідь полягає, очевидно, у тому, що у цьому випадку йшлося про збереження та транслювання не стільки власне елементів самої ромської культури, скільки масових уявлень про неї та певних романтизованих популярних культурних образів, що сформувалися в європейському (у тому числі й українському) маскультурному середовищі. А вони були пов'язані із самою ромською культурою лише дуже опосередковано, представляючи з усього широкого спектра уявлень та цінностей лише ті, що були затребувані широким навколишнім середовищем та створювали «ідеальний» образ циган, який готова була споживати європейська (у цьому випадку – німецька та українська) популярна культура. Таке «вибіркове» споживання та його використання у пропагандистських цілях аж ніяк не стояло на заваді знищенню справжніх ромських таборів або осілих груп у реальному житті та, ба більше, слугувало додатковим засобом вилучення ромських груп та окремих індивідів із колективної свідомості ширшого соціуму та публічного простору для ефективнішого позбавлення від них⁷⁸.

Підсумки

Спроби вивчити долю ромів на теренах окупованої України, як і деінде, не можуть обмежуватися дослідженням лише намірів і вчинків німецької або румунської окупаційної влади. Позаяк ці події не відбувалися у вакуумі, неромське місцеве населення відіграло значну – а подекуди і вирішальну – роль у цих подіях. Однак,

⁷⁸ Така ситуація не була винятковою та притаманною лише окупованій Україні. Хоча досліджень того, як це відбувалося власне у Третьому райху, не існує, відомо, що в нацистській Німеччині візуальні репрезентації, вистави та фільми на «циганську тему» також були частими. Сучасні німецькі дослідники схильні розглядати цей факт як своєрідний механізм «видалення під виглядом включення» ромів у публічний простір, тобто певну гру, яка під виглядом начебто визнання «ідеальних» ромів унеможливлювала існування ромів реальних, які не відповідали цьому усталеному шаблону. Висловлюю щире вдячність д-ру Каролі Фінгс (Dr. Karola Fings) та д-ру Ульріху Опферманну (Dr. Ulrich Opfermann) за те, що поділилися своїми думками з цього приводу.

розглядаючи цей важливий при вивченні будь-якого геноцидного явища аспект, треба брати до уваги як розмаїття груп і прошарків суспільства, котрих ми узагальнюємо під категорією «місцеве населення», так і багато чинників, якими кожен з них керувався, коли стикався із «циганським питанням» у будь-який конкретний час окупаційної реальності. Одну групу цих чинників можна віднести до «ідеологічних», другу – до «соціальних», третю – умовно назвемо «фольклорно-побутовою», адже вона коренилася у поширених народних уявленнях про ромів.

Якщо озирнути різні категорії неромського населення та спробувати умовно поділити їх на групи потенційного впливу щодо «ромського питання», то можна виокремити такі⁷⁹:

1) незалежні актори, тобто представники українського націоналістичного руху, ОУН, та його бойового формування – УПА. Аналіз тієї частини ідеології та пропаганди українських націоналістів, що стосувався ромів, свідчить, що «циганське питання» відіграло важливу роль для них тоді, коли починало суперечити їхнім уявленням про майбутній соціальний устрій і порядок, який начебто ставлять під загрозу кочові роми. До цього слід додати уявлення про примарну небезпеку, яку становили кочові роми для націоналістичних партизанських загонів, а також спроби ромів знайти прихисток у лавах радянських партизан. Ситуація ускладнювалася поширеними на рівні фольклорно-побутової культури уявленнями, які аж ніяк не сприяли прихильному ставленню до таборів. Все це зумовлювало застосування насильства та вбивства з боку націоналістичних загонів передусім до кочових груп ромів, але у деяких випадках – і до осілих ромів, мешканців сіл, із простої причини – вони були ромами, а отже, також носіями тих «небажаних» якостей, яких слід було позбутися;

2) службовці місцевих органів врядування (районні, сільські та міські адміністрації), а також місцева допоміжна поліція. Джерела свідчать, що, як і у випадку з «єврейським питанням», перші теж виконували функції реєстрації та виявлення ромів, а другі – арештовували та передавали ромів німецьким каральним органам,

⁷⁹ Зазначимо, що межі між цими групами є досить умовними, адже впродовж окупаційного періоду між ними відбувалися міграції – наприклад, 1941 р. українські націоналісти частково інфільтрувалися до лав допоміжної поліції, а навесні 1943 р. службовці допоміжної поліції масово переходили до лав УПА.

а в окремих випадках робили це навіть без відповідного наказу «згори». Це стосувалося як кочового, так і осілого ромського населення. Щодо мотивацій службовців поліції, то прослідковуються і матеріальна зацікавленість у ромському майні, і слухняне виконання службових обов'язків, і реалізація інтенцій людей зі зброєю, які могли розпоряджатися життям та смертю інших людей, і, знову ж таки, ставлення до представників ромської меншини як до людей другого сорту. Найпевніше, до смертельних наслідків призводила комбінація всіх цих мотивацій. Однак були певні винятки (як-от кримський та інші), коли у разі існування міцних зв'язків (релігійних, культурних, професійних) між місцевими органами влади та ромською меншиною останні могли отримати певну допомогу з боку перших;

3) частина місцевої інтелігенції, яка виконувала функцію культурницької діяльності в умовах окупаційного режиму та була задіяна у формуванні публічного простору через видання ЗМІ або різні види культурної діяльності (театральні вистави тощо). Припустимо, що навряд чи вони усвідомлювали роботу механізму «виключення» та «деперсоналізації» ромської меншини, коли сприяли висвітленню «ромської теми» на шпальтах газет або театральній сцені, але об'єктивними наслідками такої діяльності було подальше перетворення реальних ромів на далекий від реальності мас-культурний символ, що полегшувало окупантам «розв'язання ромського питання».